

Benedikt XVI.

BENEDICTUS QUI VENIT

Dok se uzoriti kardinal Joseph Ratzinger, novoizabrani Papa pod imenom *Benedictus XVI.*, u bijelom talaru uspinjao na Petrovo prijestolje, poluslužbeni dnevnik Svete Stolice, *L'Osservatore Romano*, pojavio se s opširnim člankom uglednoga talijanskog teologa i nadbiskupa dijeceze Chieti-Vasto, msgr. Brune Forte, pod naslovom "U službi istine. Eklezijska teologija Josepha Ratzingera".¹ Bila je to koincidencija: nadbiskupov članak, koji je mogao niknuti nakon njegove osmosveščane "Eklezijske simbolike",² i možda pripreman za neku znanstvenu prigodu, podudario se s korakom sadašnjega Pape koji je 19. travnja 2005. izabran za novoga kormilara Crkve. Nadbiskup je Forte u tri točke izrazio ekleziologiju Ratzingerovu. Najprije "Ad Ecclesiam": bitnost Crkve za spasenje. Zatim "In Ecclesia": Crkva kao participirana perikoreza (udioničko prožimanje), i konačno "Per Ecclesiam": Crkva na putu Kraljevstva. I onda je tomu članku dodao cjelokupnu bibliografiju od 80 knjiga teologa i nadbiskupa kardinala Ratzingera na njemačkom, koje su uglavnom prevedene na brojne druge svjetske jezike, poneke u više izdanja. Navodi se i osam knjiga prevedenih na hrvatski jezik,³ a prevedene su do sada još barem tri druge⁴ i mnoštvo teoloških članaka.

Novi je Papa rođen 1927. godine u Njemačkoj. Doktorirao je u svojoj 26. godini na temu *Narod i kuća Božja u nauci o Crkvi sv. Augustina*. A u 30. godini habilitirao se radnjom *Teologija povijesti sv. Bonaventure*. Objе su mu radnje tada objavljene kao ozbiljne teološke studije. I potom, kako mu je bila nezaustavljiva intelektualna karijera: traženi profesor u Freisingu, Münsteru, Tübingenu, Regensburgu, tako mu je bila sjajna i ona

¹ B. FORTE, "Al servizio della verità. La teologia ecclesiale di Joseph Ratzinger", u: *L'Osservatore Romano*, 24. travnja 2005.

² B. FORTE, *La Parola della fede: Introduzione alla simbolica ecclesiale*, Roma, 1996.

³ Na hrvatskom: *Uvod u kršćanstvo. Predavanja o apostolskom vjerovanju*, Zagreb, 1970., ⁵2002.; *Sol zemlje*, Zagreb, 1997.; *Slike nade*, Zagreb, 1998.; *Razgovor o vjeri*, Split, 1998., ²2001.; *Duh Liturgije*, Mostar - Zagreb, 2001.; *Bog i svijet. Vjera i život u našem vremenu*, Zagreb, 2003.; *Bog je s nama. Euharistija: središte života*, Split, 2004.; *Vjera - Istina - Tolerancija*, Zagreb, 2004.

⁴ *U službi istine: članci, predavanja, intervjui*, Mostar, 2002.; *Demokracija u Crkvi: mogućnosti i granice*, Đakovo, 2002.; *Vjera - istina - tolerancija: kršćanstvo i svjetske religije*, Zagreb, 2004.

crkvena: nadbiskup Münchena i Freisinga 1977. god., kardinal iste godine, pročelnik Kongregacije za nauk vjere 1981. god., vicedekan pa dekan kardinalskoga zbora 2002. god., voditelj konklava nakon smrti blagopokojnoga pape Ivana Pavla II. u travnju 2005., konačno Benedikt XVI. Rekli bismo: *Divino afflante Spiritu*. I *Catholica applaudente Ecclesia*.

Kardinalski zbor od preko stotinu kardinala izbornika pokazao je začudno jedinstvo u sebi, prepoznao osobu koja je u svojim nastupima iznosila izvrsne dijagnoze i u Crkvi i u svijetu, i uvidio kontinuitet s prethodnim Papom, koji je mudro i s ljubavlju prema Crkvi pravodobno povjeravao odgovorne, najodgovornije službe u Crkvi Josephu Ratzingeru, svomu najbližem suradniku, dok ga, kao kruna svega, Duh Sveti nije postavio na katedru sv. Petra da pase Crkvu Božju (*Dj* 20,28).

Kardinal Ratzinger nije krio da se, nakon pedeset godina neumorna teološkog rada i kao profesor dogmatike i kao jedan od najodgovornijih "suradnika istine" u Katoličkoj Crkvi, ulazeći u 78. godišće, u duši raduje željkovanu odmoru, gdje će u miru Božjem moći sređivati bilješke u preostalim godinama koje mu je Bog namijenio i složiti svoju teološku sintezu. Ali Bogu se svidjelo drukčije: upro je prstom u Josepha u njegovoj 78. godini kao što je nekoć Mojsiju, koji je bio ušao u 80. godinu života (*Dj* 7,30), uputio poziv da ode u Egipat u oslobođenje svojih potlačenih sunarodnjaka: "I sad hajde!" (*Izl* 3,6). Uostalom i blaženi Ivan XXIII. izabran je u 78. godini života za Papu.

U borbi za istinu

Za svoje biskupsko geslo Ratzinger je uzeo riječi sv. Ivana apostola: "cooperatores veritatis" (3 *Iv* 8), suradnici istine. Kao što mu je istina bila u centru vidnoga polja istraživanja kao teologu, tako je to stavio preda se i kao nadbiskup i preuzeo kao Papa. "Sve se mrvli ako nedostaje istine", protumačio je svoju lozinku prigodom svoga biskupskog nastupa, 1977. god.

Kao profesor na teološkim katedrama po Njemačkoj u 25 godina objavio je 26 listom zapaženih knjiga. A kao odgovorni za nauk crkveni, bilo kao nadbiskup münhenske nadbiskupije (1977.-1981.) ili pročelnik Kongregacije u Vatikanu, otiskao je 54 uglavnom samostalna teološka djela. Razumije se da se u to ne ubrajaju tolike izjave, upute, pisma, note, notifikacije koje je u ime Kongregacije, tj. Svete Stolice redigirao i potpisivao. Znajući kako je biskupska služba doista pastirska, dušobrižnička, koja uključuje stalna vijećanja, sjednice, susrete, vizitacije, propovijedanje, pozive, "salijetanje" (2 *Kor* 11,28) svih župa, premalo mu je ostajalo mjesta i

vremena za osobno pisanje i istraživanje. Ali on se nije dao. Sve je pretvorio u radosnu dužnost. Poput starih crkvenih učitelja, otaca, pisaca koji su se najviše pokazali upravo svojim pisanim radovima, po kojima su barem dvadesetorica biskupa postala i službenim crkvenim naučiteljima, Ratzinger je smatrao svoju pisanu riječ bitnom u naviještanju vjere. Vjera mu je u najmanje 15 pisanih djela istaknuta već u samom naslovu.

Oba su Ratzingerova perioda, i teološki i pastirski, ne samo misaono uskladena, nego i značajna po dvostrukoj borbi za istinu. S jedne strane sustavno, povijesno, biblijsko, teološko pozitivno izlaganje katoličkog nauka, sa svom svojom jasnoćom, preciznošću i cjelovitošću, a s druge strane stalno suprotstavljanje i korigiranje krivih učitelja, zašlaca, koji metodološki polaze s naopakih pozicija pa kako će im onda i zaključci biti drukčiji nego heretični, heterodoksni.

Ako je papu Ivana Pavla II. na osobit način obilježavala hrabrost, neustrašivost u nastupima i naučavanju, ovoga Papu zasigurno najviše resi intelektualna jasnoća i vjernost u izlaganju. Njegov katedarski kolega, H. Küng, razvikan po svojim kritikama i publikacijama, i svrgnut s katedre, redovito stavlja naslov s upitnikom, a Ratzinger, uzdignut na Petrovu katedru, već je u naslovu imao cio program. Tako:

Küng: *Existiert Gott?* Postoji li Bog?

Ratzinger: *Der Gott Jesu Christi. Betrachtungen über den Dreieinigen Gott.* Bog Isusa Krista. Razmatranja o Trojedinom Bogu. Ili: *Du bist das Licht der Welt.* Ti si svjetlo svijeta!

Küng: *Kritik an der Kirche?*

Ratzinger: *Mit der Kirche leben.* Živjeti s Crkvom. Ili: *Eucharistie - Mitte der Kirche.* Euharistija - središte Crkve.

Küng: *Unfehlbar?* Nezabludiv?

Ratzinger (s Rahnerom): *Episkopat und Primat; Dienst an der Einheit.* I tako dalje.

Svi životopisci, pa i onaj službeni vatikanski, stavljaju na prvo mjesto Ratzingerovo djelo *Uvod u kršćanstvo*, koje je od 1968. do 2005. god. na njemačkom doživjelo 16 izdanja. I na hrvatskom pet, od 1970. do 2002. god. I na našoj sarajevskoj Teologiji služi ne samo kao obvezatna literatura nego i kao priručnik, osobito u materiji "Uvod u misterij spasenja". Cijelo je djelo duboko biblijsko i crkvenoučiteljsko promišljanje Božje ponude spasenja i ljudskoga odgovora u vjerovanju i djelovanju. Teolog Ratzinger, koji ide na izvore apostolskoga vjerovanja da ga posadašnji, nije ni ljevičar ni desničar, ni progresist ni konzervativac, nego - izvoran! Impresivna mu je ona misao koja govori o križu i euharistiji. Križ "nije pomirbeni čin koji bi čovječanstvo nudalo gnjevnom Bogu, nego izraz

lude Božje ljubavi koja se rasipa i ponizuje da bi spasila čovjeka. Križ je Božji dolazak k nama, a ne obratno... U kršćanstvu štovanje u prvom redu predstavlja izraz zahvalnosti zbog dobra koje je čovjek primio od Boga. S pravom je, dakle, euharistija, zahvaljivanje, bitni oblik kršćanskoga kulta. U tom se kultu ne donose ljudska djela pred Boga, naprotiv, njegova je bit u tome da Bog čovjeka obaspe darovima; ne slavimo Boga time što bismo mu dali nešto što navodno pripada nama, kao da to ionako nije njegovo, nego time što dopuštamo da nas obaspe svojom ljubavi i time što ga priznajemo kao jedinoga Gospodina. Mi ga štujemo tako što se oslobadamo fikcije kao da bismo mu mogli pristupiti kao samostalni poslovni partneri, dok ustvari možemo postojati samo u njemu i njegovom snagom”.⁵ U tom je duhu i mogao primiti ne samo Petrovu katedru nego i Petrov križ!

Možda je kruna svega njegova formuliranja vjerskog nauka, uz *Katekizam Katoličke Crkve* (1992.), također *Dominus Iesus* iz 2000. god., deklaracija Kongregacije za nauk vjere, kojoj je bio predstojnik 24 godine. O toj su se deklaraciji bile rasplamsale polemike u kršćanskom svijetu, bilo je govora i na stranicama prethodnih brojeva ovoga časopisa. Deklaracija dijagnosticira sadašnje stanje u svijetu i u Crkvi, gdje je dobrano preplavio pusti relativizam tako da ne znaš više što je grijeh, a što krjepost; što je istina, a što krivotvorina, što je spas, a što propast. I zato jasna nauka o jedincatom i sveopćem Spasitelju i spasenju.

Kad otvorimo internetske stranice iste Kongregacije, vidimo barem petnaestak imena s kojima se kardinal Ratzinger, predstojnik Kongregacije za nauk vjere, teološki i doktrinarno, pa onda i notifikacijski, sučeljavao s obzirom na njihove krivovjerne izreke i spise. Posljednji objavljeni primjer jest teološki dijalog i konačna sentencija nad američkim isusovcem Rogerom Haightom, koji je 1999. god. objavio djelo *Jesus Symbol of God*. Autor u svojoj teologiji razvija heretičan nauk o preegzistenciji Logosa, o božanstvu Isusovu, o Presvetom Trojstvu, o spasonosnoj vrijednosti Isusove smrti, o jedincatosti i sveopćosti spasonosnog posredništva Krista i Crkve, o Isusovu uskrsnuću. Dijalog je potrajao punih pet godina, od veljače 2000. do veljače 2005., prema Pravilniku Kongregacije. Patru Haightu oduzeta je *venia docendi* jer mu se u djelu nalaze “teške doktrinarne zablude protiv božanske i katoličke vjere Crkve. Stoga je autoru zabranjeno poučavanje katoličke teologije dok se njegove pozicije ne isprave tako da budu u punom suglasju s naukom Crkve”.⁶ Notifikaciju su potpisali

⁵ J. RATZINGER, *Uvod u kršćanstvo*, 1970., str. 258.

⁶ CONGREGATIO PRO DOCTRINA FIDELI, “Notificatio de opere ‘Jesus Simbol of God’ a patre Rogerio Haight S. J. edito”, u: *Acta Apostolicae Sedis*, 2/2005., str. 194-203, citat: 203.

predstojnik kard. Ratzinger i tajnik nadbiskup Amato. Jasno, odlučno, beskompromisno.

U borbi za čovjeka

Kard. Ratzinger održao je predavanje u Talijanskom senatu u Rimu, 13. svibnja 2004.⁷ Nije to bila samo vizija Europe nego i vizija svijeta, čovjeka uopće. Koji su duhovni elementi koji čine identitet Europe, a nisu joj nedostajali ni jučer, koji joj ne smiju nedostajati ni danas, ni sutra? Koji su to bitni faktori koji nadilaze svakodnevne egzistencijalne prilike i utemeljuju pravedan i pošten način života? Ugledni predavač, današnji Papa, pred najuglednijim Talijanskim političkim forumom, vidi četiri teme - pitanja. I pokušava na njih odgovoriti služeći se teološkim i crkveno-učiteljskim rezultatima, osobito posljednjih godina, a imajući u vidu ono što ta Europa i svijet sve više nudi ljudima i narodima.

Ljudsko dostojanstvo. Prvi element, koji utemeljuje svaki drugi uvjet i čitavu stvarnost jest ljudsko dostojanstvo, odnosno uvažavanje i prihvaćanje postojećega ljudskog dostojanstva.⁸ To je čast, ponos, poštenje, poštovanje, vrijednost, koju čovjek ima i jest po svojoj naravi kao čovjek, pa je u tome jednako i ono tek začeto i onaj što samo nije izdahnuo na kraju svoga zemaljskog života. Čak ni grijeh ne potire ljudskom biću takvo naravno dostojanstvo. Može ga utamniti ali ga ne može utamaniti, jer čovjek ostaje čovjek.

Mi, kršćani, kažemo da se to dostojanstvo temelji na činjenici da je Bog stvorio čovjeka "na svoju sliku i priliku". Stvorio ih je kao "muško i žensko". I bez te društvene sastavnice nema čovjekova dovršenja. A kao kruna svega, naše se ljudsko dostojanstvo utemeljuje u utjelovljenju Druge Božanske Osobe, Isusa Krista, odnosno u našem pritjelovljenju Kristu umrlomu i uskrsnomu. Čovjek je dušom i tijelom jedan. Stoga, ima pravo kada tvrdi da je veći od svega materijalnoga svijeta, da on nije neka jedva primjetljiva čestica prirode ili anonimna jedinka društva. U toj moći da on sam svojom razumnom slobodom odlučuje o svojoj sudbini, ne samo zemaljskoj nego i vječnoj, počiva ljudsko dostojanstvo, bitno različito od bilo kojega drugog stvorenja.

Temeljna prava, koja izvire iz toga dostojanstva, jesu pravo na život, pravo na osobnu, relativnu, ne apsolutnu slobodu; pravo na pravnu izjednačenost svih ljudi; na društveno, ekonomsko, kulturno i političko sudje-

⁷ Usp. J. RATZINGER, *Europa. I suoi fondamenti spirituali ieri, oggi e domani.*

⁸ Usp. DRUGI VATIKANSKI KONCIL, Konstitucija *Gaudium et spes*, br. 12-24.

lovanje. U Svetom Pismu ne govori se o ljudskim pravima kao što mi danas o tome raspredamo. Ali govori se o utemeljenju tih prava u savezu između Boga i čovjeka. Bog sa svoje strane na Sinaju daje određena dobra čovjeku u obliku odredaba ili zapovijedi, a od ljudi očekuje odgovorno ponašanje. Isus je navijestio pravdu Božju, tražio obraćenje ljudskoga srca, stavio se na stranu siromašnih i bijednih, osudio tvrdoću srca oholih i bogatih. On je sav od početka do kraja za drugoga, najprije za Boga Oca pa onda za svakoga čovjeka. Duh je onaj koji ljudskom dostojanstvu daje kvalitete ljubavi, samosvladavanja, dobrote, a isključuje neprijateljstva, nesloge, diobe, ubojstva (*Gal 5,19-23*).

Eto zašto dostojanstvo ljudske osobe treba staviti na prvo mjesto, ispred svakoga prava i slobode, kao temeljno i vrhovno dobro i vrijednost, kao razlog pravne i moralne obvezatnosti.

Ovo dostojanstvo i ova prava nisu predmet rasprave zakonodavaca, parlamentaraca, sabornika. Jer postoje po sebi, prije svakoga zakonodavca, naglašava kardinal senatorima. Ta se prava, slobode i dostojanstvo ne mogu manipulirati, obezvrjeđivati, oskvrnjivati, udarati na ljudsku veličinu, na najveću vrednotu na ovome svijetu. Stoga, nije važno ta prava i slobode samo definirati, nego ih treba u praksi respektirati.

Jučer smo bili svjedoci nacističkih strahota, fašističkih zabluda, komunističkoga terora, sve u obliku sustava i država. Ali nismo mi danas pred manjim opasnostima od nacizma, fašizma i komunizma, koji su bili prožeti rasizmom. Stojimo pred novim pogibeljima, biomedicinskim pojavama: klonizacije, čuvanja ljudskih zametaka radi ispitivanja ili darivanja organa, uopće pred cijelim spektrom genetskih manipulacija koje udaraju na život i na njegovo dostojanstvo i njegova prava i slobode. Osim toga, sve veća prodaja ljudskih osoba, novi oblici modernoga ropstva, trgovina ljudskim organima, fetusima za presađivanje. Govori se o nekim "dobrim svrhama". Kako može biti dobra svrha da se opravda ono što se apsolutno ne može opravdati,⁹ pita se i odgovara uzoriti kardinal.

Ljudski brak, obitelj. Treća točka europskog identiteta jest vrijednost braka i obitelji. Jedan muž i jedna žena, kao temeljna struktura odnosa muška i ženska, kao stanica društva, države i Crkve. Ako se udari na ovu vrijednost, niti će Europa, ni zapadna ni istočna, biti dosadašnja Europa, niti će više biti ovakva društva. A vidimo kako se svakim danom sve više udara na taj temeljni sklop. Ne samo praktično, nego i juridički, konstitucijski. Istina, u europskom se ustavu tvrdi da čovjek ima pravo na brak, ali brak uopće nije definirana stvarnost: na zakonu osnovana zajed-

⁹ J. RATZINGER, *Europa. I suoi fondamenti spirituali ieri, oggi e domani.*

nica muška i ženska radi dobra supružnika, radi potomstva, radi zajedničkoga obitavanja, dakle radi obitelji. Brak je u svakome društvu imao svojih zastranjenja, ali ovo što se danas zakonodavno prospektira, brak istospolnih nastranika, to nadilazi ljudsku pamet i nema nikakve veze s naravi ljudskom. Nije u pitanju diskriminacija prema mušku ili žensku, nego je pitanje što je muško i što je žensko kao ljudska osoba, što je uopće ljudsko pravo i ljudsko dostojanstvo. Ako se ovakva homoseksualna besmislica izjednači sa zakonom utvrđena braka, onda nismo samo izašli iz okvira slike čovjeka i svijeta, nego smo prihvatili katastrofalne posljedice koje vode nestanku ljudske vrste.

Engleski povjesničar Arnold J. Toynbee, u svome djelu *A Study of History*¹⁰ govori o civilizacijama i kulturama i o njihovim preživljenjima prilagođujući se ambijentima. "Od 28 kultura koje smo identificirali... 18 ih je nestalo, a 9 od preostalih 10 - ustvari sve osim naše - pokazuju da su smrtnim udarcem već pogođene." Kard. Ratzinger se s tim u vezi pita: "Što je uopće naša kultura koja je još ostala?" I komentira: "Europa, upravo u ovom trenutku svoga najvećeg uspjeha, čini se da se iznutra ispraznila, paralizirana u određenom smislu krizom svoga krvotočnog sustava, krizom koja ugrožava njezin život, povjeren takorekući presađivanjima koja, međutim, mogu samo eliminirati njezin identitet."¹¹ Radi se, kao što nam je svima vidljivo, o "presađivanjima" drugih naroda i nekršćanskih religija na staro kršćansko europsko tlo, koje gubi svoj identitet.

Religiozno pitanje. Nije ovdje riječ o kompleksnim religioznim problemima, nego o poštovanju pred onim što drugi smatra svetim. A najveća vrijednost u tom svijetu svetoga jest Bog. Ako se u jednome društvu izgubi taj osjećaj, onda je iz toga društva ispalo nešto zaista bitno, temeljno. U zapadnom europskom društvu još uvijek se globi ili kažnjava omalovažavanje izraelskih i islamskih vjerskih svetinja, proroka, starozavjetne Biblije i Kurana. Na žalost, ne možemo reći da se u toj istoj Europi ima takvo poštovanje kada se radi o Kristu i kršćanskim vrijednostima, sa žalošću konstatira kardinal. Nije onda čudno da je pred polazak u Njemačku u kolovozu 2005. papa Benedikt XVI. javno pozvao na javno štovanje Kristova križa, koji je također poseban civilizacijski znak europskog identiteta.

U službi Petrova nasljednika

Kard. Ratzinger posvetio je nemalen broj stranica svoga teološkog opusa prouci primata i infalibiliteta Rimskoga biskupa. Zajedno s K. Rahnerom

¹⁰ Djelo je objavljeno u deset svezaka, London, 1934.-1954.

¹¹ J. RATZINGER, *nav. čl.*, str. 5-6.

izdao je djelo *Episkopat und Primat*, 1961. god. Priredio je 1978. god. *Dienst an der Einheit* - Služba jedinstva. Zapažene su kardinalove misli u homiliji u vrijeme konklava gdje je istaknuo da se Petrova služba cjelovito može shvatiti samo u kontekstu Krista uskrsloga, Kristova pashalnog misterija.

Kao prefekt Kongregacije za nauk vjere, prvi do Pape, što se kaže, potaknuo je održavanje dvaju teoloških simpozija o Petrovoj - Papinoj službi: *Il primato del Vescovo di Roma nel primo millennio*, 1991. god. (780 str.) i *Il primato del successore di Pietro*, 1998. god. (500 str.). U inauguracijskom govoru u ovo drugo djelo kardinal se poziva na Pismo iste Kongregacije o "Pojmu zajedništva" iz 1992. god. i veli da "treba razlučiti u petrovskoj službi bit božanske ustanove od konkretnih oblika i izričaja njegova vršenja kako su se povijesno ostvarivali u prošlom dvotićljeću".¹² Kongregacija, kojoj je on bio pročelnik, objavila je poseban osvrt na "Primat Petrova nasljednika u otajstvu Crkve", 1998. god.¹³

Upravo s tim u vezi naša bi Teologija u Sarajevu učinila vrijedan pothvat kad bi, u programu svojih teoloških kolokvija, organizirala ovakav jedan simpozij o Petrovoj - Papinoj službi sintetizirajući suvremena teološka dostignuća i pozivajući i druge kršćane na sudjelovanje. Ova bi ekumenska tema po sebi trebala biti raspravljana na Devetom zasjedanju Međunarodne mješovite komisije za teološki dijalog između Katoličke Crkve i Pravoslavnih Crkava, ali nikako da dode na red ni dijaloški susret, a kamoli rasprava o toj suvremenoj delikatnoj tematici.

Zaključak. Malo je bilo biskupa, svećenika, vjernika koji nisu iskreno pomislili i radosno rekli da je Katolička Crkva u kard. Ratzingeru duhovski obdarena papom Benediktom XVI. ne samo kao prvoklasnim teologom, učiteljem vjere u pravom i punom smislu riječi, nego i vjernim i poniznim služiteljem Crkve. Njegov kolega, kölnski kardinal Joachim Meisner, duhovito je i sa smiješkom statistički prokomentirao Papin izbor: Imamo Papu koji je s jedne strane inteligentan kao "pet teologa", a s druge strane pobožan kao "pet prvopričesnika"!

Radosno ga pozdravljajući: *Benedictus BENEDICTUS qui venit in nomine Domini*, molimo Boga da ga "živa i zdrava čuva svojoj svetoj Crkvi da ravna svetim narodom Božjim"! I neka nas sve *Benedictus XVI. benedicat* i istodobno - *benedicatur*.

Ratko Perić

¹² J. RATZINGER, "Discorso in apertura del simposio", u: *Il primato del successore di Pietro*, Roma (simpozij održan 1996.; objavljen 1998.), str. 16.

¹³ "Considerazioni 'Il Primato del successore di Pietro nel mistero della Chiesa'", u: *L'Osservatore Romano*, 31. 10. 1998., str. 7.